

Hamza b. Edrek'in Hârûn er-Reşid'e Yazdığı Mektupta Hâricî Temalar

Khâriji Themes in the Letter of Hamza b. Adrak to Hârûn al-Rashîd

Ahmet ATEŞYÜREK*

Öz

Hamza b. Edrek, bugünkü Afganistan'ın Sicistân bölgesinde yaşamış, Horasan Hâriciliği bakımından önemli bir figürdür. Sicistân'ın merkeze uzak olması sebebiyle hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Ancak *Târîhu Sicistân* isimli eser, Hamza'nın hayatına ve faaliyetlerine dair önemli bilgiler sunar. Bu esere göre Hamza, Çin sınırına kadar gazalar yapmış ve Sicistân'ın büyük emirlerinden biri olmuştur. Ayrıca, Hârûn er-Reşid ile Hamza arasındaki mektuplaşma da burada kaydedilmiştir. Hârûn er-Reşid, mektubunda hilafetin Allah'ın kitabına ve peygamberin sünnetine dayanarak meşru olduğunu savunmaktadır. Ancak Hamza, bu otoriteyi açıkça reddederek, halifeyi adaletten sapmış ve dünyaya meyleden yöneticilerle bir tutmaktadır. Hamza, vahyin tamamlandığını ve artık tüm Müslümanların eşit statüde kullar olduğunu belirtmektedir. Bu anlayış doğrultusunda

Abstract

Hamza b. Adrak, an important figure in terms of Khorāsān Khārijism, lived in the region of Sīstān, which corresponds to present-day Afghanistan. Due to the remoteness of Sīstān to the center, limited information about him is available. However, the work *Tārīkh-i Sīstān* provides important information about Hamza's life and activities. According to this work, Hamza conducted raids up to the Chinese border and was one of the great emirs of Sīstān. Additionally, the correspondence between Hārūn al-Rashīd and Hamza is also recorded. In his letter, Hārūn al-Rashīd claimed that the caliphate was legitimate based on the Book of Allah and the Prophet's Sunna. However, Hamza explicitly rejects this authority, comparing the caliph to rulers who deviated from justice and leaned toward worldly matters. Hamza argues that revelation is complete, and all Muslims are now equal before it. In line with this view, he refuses

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye / e-mail: ahmet.atesyurek@amasya.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0001-9436-0725>.

Halifenin çağrısını kabul etmemektedir. Hamza'nın sert itikâdi muhalefeti, Hâricî ideolojisine uygun olarak, sultana isyan etmenin dini bir zorunluluk olduğu görüşünü desteklemektedir. Hamza'nın mektubu Hâricî tarih tasavvurunun anlaşılmasına katkı sağlayacak bilgiler de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Hâricilik, Hamziyye, Sicistân, Hamza b. Edrek.

the caliph's invitation. Hamza's theological opposition is consistent with Khârijite ideology, which sees rebellion against the sultan as a religious necessity. His letter also contributes valuable insights into the Khârijite conception of history.

Keywords: History of İslamic Sects, Khârijism, Hamzija, Sîstân, Hamza b. Adrak.

Giriş

Erken dönem İslam mezhepleri içerisinde Hâricilik, ortaya çıktığı dönemden itibaren, siyasi otoriteyi reddederek kendi alternatif liderliği etrafında varlığını devam ettirmiştir. Emevî ve Abbâsî yönetimlerine rağmen uzun yıllar bağımsız hareket edebilmelerinde, güçlü liderlerin katkısı dikkatleri çekmektedir. Ezârîka'nın kurucu ismi Nâfi b. el-Ezrak (öl. 65/685) bu liderlerin ilkidir. Yine Ezârîka'nın meşhur liderlerinden, Katarî b. el-Fücâe (öl. 78/697) Sicistân'daki mücadelesi bakımından kayda değer bir isimdir.¹ Emevilere karşı yürüttüğü yirmi yıla yakın mücadelesinde Haccac dahil kimse kendisine galip gelememiştir. Yine Sicistân Hâricîlerinden, mevâli kimliğine rağmen öne çıkan bir liderden daha bahsetmek gerekmektedir. Bu lider, çeyrek asır boyunca bölgede başına buyruk bir yönetim sergileyebilen Hamza b. Edrek'tir².

Mezhebî ve siyasi açıdan uzun yıllar güçlü bir aktör olarak var olmuş Hamza b. Edrek'in şahsına ve düşüncelerine dair malumat azdır. Hamza b. Edrek fırak ve tarih eserlerinde halkı Müslüman olan beldelerdeki insanları çoluk çocuk demeden katleden, diğer Hâricî cemaatleri dahi tekfir ederek öldüren, geçtiği yerlerde halkı sorgusuz sualsiz kılıçtan geçiren, ölüm haberi duyulduğunda şehir halkının

¹ Ebû Osmân Amr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 2003), 3/175; Ebû Muhammed İbn Kütaybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l Mısıriyye el-Âmme lil-Kütüp, 1992), 1/411.

² İsmnin Hamza b. "Etrek" veya "Ekrek" şeklinde de anıldığı da ifade edilmektedir. bk. Mustafa Öz, "Acârîde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

sevindiği birisi olarak karakterize edilmektedir.³ Müellifi meçhul olarak bilinen *Târîhu Sicistân*⁴ isimli eserde ise farklı bir Hamza b. Edrek portresi çizilmektedir.⁵ Bu kaynaktaki malumat, Hâriciliği doğru tanıma çabasında, ana bünyenin muhtemel ötekileştirme tasavvurunun ötesine geçme fırsatı vermektedir. Kitaptaki bir ifadede, Hâricilerin “adalet yurdu” ve “zulüm yurdu” kavramlarından hareketle, din vasıtasıyla zulmün değil adaletin yürürlükte olduğu, böylece insanların dünyada eşit sayıldığı söylenmektedir.⁶ Kitaptaki bu ve benzeri ifadelerden de anlaşılacağı üzere, müellif Hâricilik karşıtı bir tavra sahip değildir. Yine Hamza b. Edrek’in sunuluş tarzı da olumludur. Buna göre, Hamza soylu bir aileden gelen ve Sicistân’ın büyük emirlerinden birisidir. Ayrıca onun, bir Hâricî klasiği olarak uyguladığı, isti’razlardan bahsedilmemektedir. O, Allah’ın adı anıldığı için o şehrin halkına dokunmayan, Bağdat’taki hükümete vergi vermek zorunda kalan halkı bu dertten kurtaran, Gerdiz şehrinin bânisi, Allah’ın adını yüceltmek için Çin sınırından Hindistan’a kadar yerlerde gazalar tertip eden ve adına *Megâzî-i Hamza* isimli bir eserin kaydedildiği⁷ büyük bir emir olarak tasvir edilmektedir.⁸ Arap olmamasına rağmen iyi derecede Arapça bilen bir liderdi ve ordusunun çoğunluğu Araplardan oluşmaktaydı.⁹ Kaynaklarda onunla ilgili verilen bilgilerde vefat tarihi ile ilgili bir karışıklık da göze çarpmaktadır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla son dönemde yapılan çalışmalarda da bu durum

³ Ebü’l-Hasen Zahirüddin Ali b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, *Târîhu Beyhak / Tarîb* (Dımaşk: y.y., 1425/2004), 143; Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-fırak* (Beyrut: Dâru’l-Âfâkî’l-Cedîde, 1977), 78, 80.

⁴ Eserin orijinali Farsçadır. bk. *Târîh-i Sistân*, thk. Melik eş-Şuara Behar (Tahran: Kelalei Hâver, 1896); Eser Mahmud Abdülkerim Ali tarafından Arapçaya çevrilmiştir. bk. *Târîhu Sicistân*, Farsça’dan çev. Mahmud Abdülkerim Ali (Kahire: Meclisü’l-A’lâ es-Sekâfe, 2006); Eser Vural Öntürk tarafından doktora çalışması ile Türkçeye kazandırılmıştır. Vural Öntürk, *Târîh-i Sistân* (İstanbul: Ayışığıkitapları Yayınları, 2018). Çalışmada çoğunlukla Arapça çeviriden yararlanılmıştır.

⁵ Bu farklılıklara onun ismi de dahildir. Eserde onun ismi Emir Hamza b. Abdullah veya Hamza b. Abdullah eş-Şârî şeklinde geçmektedir. *Târîhu Sicistân*, 33, 130.

⁶ *Târîhu Sicistân*, 22.

⁷ *Târîhu Sicistân*, 33, 141.

⁸ *Târîhu Sicistân*, 131-132, 141.

⁹ *Târîhu Sicistân*, 172.

devam etmektedir.¹⁰ *Târîhu Sicistân* isimli konumuz açısından kritik eserin de görülmediği anlaşılmaktadır.

Ya'kûbi'ye göre Hamza Badgîs'te bir karışıklığa sebep olmuştur. Ali b. İsâ b. Mâhân (öl. 195/811) Hamza'ya müdahale etmiştir. Hamza Kâbil'e kadar geri çekilmek durumunda kalmıştır. Oraya kadar takibe devam eden Ali b. İsâ ile Hamza arasında bir harp gerçekleşmiş ve Hamza burada öldürülmüştür. Hamza'dan sonra Ebü'l-Hasîb, Ali b. İsâ'ya isyan etmiştir.¹¹ Ali b. İsâ'nın 195/811 yılında öldüğü bilgisi esas alındığında Hamza'nın bu tarihte veya öncesinde ölmüş olması gerekir. İbnü'l-Esîr 192/808 yılında Râfi b. Leys isyanından dolayı Horasan'da ortaya çıkan otorite boşluğunu Hamza el-Hâricî'nin fırsata çevirdiğini ve baskın ve katliamları izleyen süreçte insanların mallarına el koyduğunu aktarmaktadır. Abdurrahman en-Nisâbüri'nin sert müdahalesiyle Hamza Herat'a kadar çekilmek zorunda kalmıştır.¹² Bağdâdî'nin tarih vermeden aktardığı bilgiye göre ise Hamza Hârûn er-Reşîd'in ardından Me'mûn'un hilafetinin ilk yıllarına kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Daha sonraki süreçte Hamza, Abdurrahman en-Nisâbüri ile olan mücadelesi neticesinde yaralanmış ve ölmüştür.¹³ Bu bilgilerle birlikte, Hamza'nın Me'mûn'un tahta geçtiği 198/813 yılı ve birkaç yıl daha hayatta olduğu anlamı çıkacaktır. Ancak hâlâ ölüm yeri ve tarihi net değildir. Bu noktada Beyhakî'nin Hamza Âzrak (muhtemelen Edrek) isimli Sicistân tarafından Nişâbur'un batı tarafında kalan Sebzvar'a 213/828 senesinde saldıran bir Hâricî liderden bahsetmesi dikkat çekicidir. Buradaki aktarıma göre, Hamza günlerce yaşlı-çocuk ayırt etmeksizin katliamlarına devam etmiştir.¹⁴ Gerdizî de Hamza'nın ölüm tarihini 213 olarak vermektedir. Ancak o, Hamza'nın Talha b. Tahir tarafından öldürüldüğü notuyla bu tarihi aktarmaktadır.¹⁵ Buradan

¹⁰ Hamza b. Edrek'ten bahseden kaynaklarda ölüm tarihi bir kaynağa dayandırılmaksızın verilmiş ya da ölüm tarihi verilmemiştir. Farhad Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", çev. Mehmet Atalan. *Kelam Araştırmaları* 4/2 (2006), 142; Ahmet Yöner, "Hâricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16:2 (2011), 142.

¹¹ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer Ya'kûbî, *Kitâbü'l-büldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 139.

¹² Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut : Dâru Sadır, 1979), 5/385.

¹³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 79.

¹⁴ Beyhakî, *Târîhu Beyhak*, 143, 479.

¹⁵ Ebü Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, çev. Afaf es-Seyyid Zeydan (Kahire: Meclisü'l-A'lâ lissekâfe, 2006), 198.

anlaşılacağı üzere, Hamza'nın ölüm tarihinin 213 olması ihtimali güçlenmektedir. *Târîhu Sicistân*'daki malumat ise şüpheleri giderecek ayrıntılara sahiptir. Buna göre, Hamza Cemaziyelevvelin onikinci gününde 213 yılında (28 Ağustos 828) vefat etmiştir. Hamza'nın tebası aynı gün İshâk b. İbrahim b. Âmir el-Câşeni'ye biat etmek istemiştir. Ancak o bu talebi geri çevirmiştir. Bir müddet lidersiz kaldıkları anlaşılan Hamziyye mensuplarının 215 senesinin Cemaziyelâhîrinde kendilerine Ebû Avf b. Abdurrahman b. Bezi'î lider seçtikleri anlaşılmaktadır.¹⁶ Bu aktarımdan sonra, yukarıdaki kaynaklardan bazılarında ifade edildiği gibi, Hamza'nın Ali b. İsa tarafından öldürülmediği ve ölüm tarihinin 213 yılı, Cemaziyelevvelin onikinci gününde (28 Ağustos 828) olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hamza b. Edrek, Hârûn er-Reşîd ve Me'mûn dönemlerinde bölgede faaliyet göstermiştir. Hamza b. Edrek'in görüşleri genelde Hâricilik, özelde 3/9. asır Sicistân Hâriciliği açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede Hârûn er-Reşîd ile Hamza b. Edrek arasında gerçekleşen bir yazışma dikkat çekicidir. Hâricî bir liderin Abbâsî halifesine cevaben kaleme aldığı mektubun içeriği gerek 3/9. Yüzyılın başındaki Hâriciliğin gerekse Hamza b. Edrek'in düşüncelerine dair bilgiler içermektedir. Buradan hareketle, *Târîhu Sicistân* isimli eserin dışında başka bir kaynakta geçtiğini tespit edemediğimiz mektuplaşma merkeze alınmıştır. Bu çerçevede, halife Hârûn er-Reşîd'in ve Hamza b. Edrek'in mektubu İslam Mezhepleri Tarihi açısından değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Bölgedeki Hâriciliğin gelişimi ayrı bir çalışmanın konusu olduğu için çalışmada taraflar arasındaki mektuplaşmanın arka planına dair malumatla yetinilecektir. Hamza b. Edrek'in mektubu cevap mektubu olduğundan meselenin anlaşılmasında Hârûn er-Reşîd'in mektubu da önem taşımaktadır. Hârûn er-Reşîd'in mektubu "müslümanların cemaati" gibi bir kavramı da içermesi bakımından ayrıca değerlidir. Hamza b. Edrek 3/9. Yüzyılın başına kadar faaliyet gösterdiği için mektuptaki ifadeler Hâricî düşüncenin gündeminin bir-bir buçuk asır sonrasında ne gibi bir değişime uğradığına dair de malumat sunacaktır.

1. Mektuplaşmanın Arka Planı

Hârûn er-Reşîd'in hilafetinin son yılları sadece büyüklüğü itibari ile bile yönetimi zor olan Horasan ve Mâverâünnehir'deki isyanlarla geçmiştir.¹⁷ 190/805-806 yılında isyan eden Râfiî b. Leys isyanı ile bölgenin yönetimi daha da zorlaşmıştır. Bu durumdan istifade eden Sicistânlı Hâricî lider Hamza b. Edrek'in bölgede Abbâsî yönetimini

¹⁶ *Târîhu Sicistân*, 150.

¹⁷ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bk. Muhittin Kapanşahin, "Hârûn Reşîd Dönemi İsyanları", *Bilimname* 22 (2012), 35-59.

zor durumda bıraktığı görülmektedir. Hârûn er-Reşîd, sağlığı el veremese de, Sicistân'da faaliyetleri uzun zamandır engellenemeyen Hamza b. Edrek sorununu çözmek ve aynı zamanda kendisinden çok şikayetçi olunan valisi İsâ b. Mâhân'ın durumunu bizzat teftiş için 188/803 yılında Rey'e gitmiştir.¹⁸ Sicistân'da Hamza'nın üzerine gönderilen orduların hepsi başarısız olmuştur. En son gönderilen Sâlih b. Hammâd komutasındaki ordunun da çoğu geri dönememiştir. Bu süreçte Cürcân'da olduğu anlaşılan Hârûn er-Reşîd'in kendisinin başında olacağı bir ordu ile Hamza'ya müdahale etmeden önce diplomatik çözüm arayışına girdiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu çerçevede, ona çözüm önerisi sunduğu bir mektup göndermiştir.

1.1. Hârûn er-Reşîd'in Mektubu

“Bismillahirrahmanirrahim. Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri Hârûn'dan Hamza b. Abdullah'a. Allah'ın selamı üzerine olsun. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamdolsun. Ondan kulu ve elçisi olan Muhammed'e (a.s.) salât etmesini dilerim. Şimdi, Allah teâlâ ve tebâreke Muhammed'i (a.s.) tüm insanlığa bir müjdeleyici ve uyarıcı, onun izniyle çağırıcı ve etrafını aydınlatan bir ışık olarak göndermiş, ona itaat edeni cennetle müjdelemiş ve isyan edeni ateşle uyarmıştır. Ona ellerinde ve ardında bulundurduğu batıl olmayan hikmet sahibinden inmiş aziz bir kitap indirilmiştir. O kitapta helali, haramı, farzları, cezaları ve dininin prensiplerini açıklamıştır. Muhammed (a.s.) de Rabbi'nin mesajını ulaştırmış, ümmete nasihatte bulunmuş ve onlar arasında bir ihtilaf konusu olmayan namaz ve erkânı, hac, farzlar ve hadler gibi doğru yola ileten yöntemleri açıklamıştır. O, ayrıca nebisine itaati kullarına zorunlu kılmış, kendisine olan itaati de nebisine olan itaate bağlamıştır. Böylece, ona itaat eden Allah'a itaat etmiş, ona isyan eden de Allah'a isyan etmiştir. Yarattıklarının (ihtiyaç duyduğu) kanıtların tamamını onun vasıtası ile ulaştırdığında, Allah, elçisini, Allah'ın salâtı ve selamı üzerine olsun, alıkoymuş ve onunla ilgili hükümünü yerine getirmiştir.

(Nebi) ümmetine Rabbinin kendilerinden razı olacağı Allah'ın kitabını ve sünnetini bırakmıştır. Başarı ve kurtuluş, bunlardan vazgeçmeyen ve bunlara yapışan kimselerindir. Yokluk ve mahvolma, bunlara muhalefet eden bunlardan başkasıyla amel eden kimse içindir. Durum böyleyken, müminlerin emiri seni Allah'ın kitabına ve nebisinin sünnetine çağırıyor. O seni kendisine itaate teşvik ediyor ve isyan etmekten nehyediyor. Müminlerin emirinin senin ve Horasan'daki Sicistân, Fâris ve Kirman vergi memurları arasındaki çatışma ve kan dökülmesinden haberi olmuştur. Sana ve ashabına selamet ve afiyet içerisinde olacağınız, sözlerinizin bir araya toplanacağı, dostluğunuzu yeniden tesis edecek, sizin ve geride kalan müslüman kardeşlerinizin huzurlu

¹⁸ İbn Cerir Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1967), 8/314.

¹⁹ *Târîhu Sicistân*, 135.

olacağı bir muamelede bulunmak isterim. O, size ödül verme ve ihsanlarda bulunma, sizi kendi saflarına katma niyetinde olduğundan, size fey ve sadakalardan hakkınızı verecek, hak ve adaletle davranacaktır. O kanınızı bağışlamış ve önceden yaptıklarınız ve suçlarınızı cezalandırmaktan vazgeçmiştir. Sizin ve vergi görevlileri arasında vuku bulan çatışmalarda akıttığınız kan, mal ve başka meselelerde verdiğiniz zararlar yok sayılacaktır. Onun bu mektubu veya elçisinden önce bir mektup veya elçi gelmemiştir. Müminlerin emiri senin kanını, canını, saçını ve dahi tenini garanti altına almıştır. Bu çatışmalar esnasında olan, senin ve ashabından bir kimsenin sebep olduğu tüm cinayetleri veya sebep olduğu bir olayı veya küçük veya büyük edindiğin bir malı bağışlamıştır. Eğer onun emânını kabul edersen, tüm bu sayılanları affetmiş ve şeriki olmayan Allah'a bırakmıştır. Eğer bunlara dinleyen, itaat eden ve günahından dolayı Allah'a tevbe eden, Müslümanların cemaatine dahil olan, onun itaatine tutunan, sözüne sahip çıkan ve artık ondan dönmeyen biri olarak kanaat getirdiysen ve onun emanını kabul ettiysen o hükmünü vermiştir. Onun sözüne geldiysen ve Allah'ın ahdi, misakı, emirin ve atalarının zimmeti üzere sana koştuğu şartlara -ki bunlar arasında en büyükleri Allah'ın mukarreb melekler, nebiler ve elçilerden aldığı misak ve ahittir-sadık kalacaksan, bu sadakatın karşılığı olarak, senin ve ashabının kanı, malı ve vergi görevlileri ile aranızda vuku bulan çatışmalarda ne ettiyseniz eman altındadır. Sözüünüzü değiştirmediniz ve ihanet etmediniz. Emirü'l-Mü'minin'in nasihatini ve seni ve ashabına değer verişini önemse ve şu anda ve gelecekte bu durumun barındırdığı fırsat ve olgunluğun farkına var. Senin ve ashabınının vefa garantisi, (halifenin) sana ihsanı ve iyiliğinin karşılığı olarak elçisi vasıtası ile ona ulaş. Ve sen onun emanını kabul etmez ve ona gitmezsen, emanını ona elçisi marifetiyle geri gönder. Onu bekletme. İnşallah senden önce onu geciktirecek bir durum olmamıştır. (Yukarıda verdiği sözler için) Allah Emirü'l-Mü'minin'e şahittir. O senden özür dilemiş ve mazeretini ifade etmiştir. Allah buna şahit olarak yeter. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerine olsun. Emirü'l-Mü'minin'in mevlası İsmail b. Sabîh yüz doksan üç yılının Safer ayının son sekizinci günü kayda geçirmiştir. Elhamdülillâhi ve salavâtühü alâ rasûlihî Muhammedin ve âlihî ve ecmaîn."²⁰

1.2. Hamza b. Edrek'in Cevap Mektubu

"Bismillahirrahmanirrahim, Mü'minlerin "emîni" Abdullah b. Hamza'dan, Allah'ın dostlarına selam olsun. Şimdi, Allah Adem'i (a.s) seçmiş, ona ikram etmiş ve insanlığı onun soyundan türetmiştir. Emanetini ona tevdi etmiş, rabliğinin tanınması ve ona itaat üzere yaşamaları sorumluluğunu yüklemiş ve onların bir kısmını nebiler ve elçiler kılmıştır. Onlara kitaplarını indirmiş ve dinini yasa olarak belirlemiştir. Böylece elçilerini ümmetlerine tek bir din ve (lakin) farklı şeriatlarla ardı ardına göndermiştir. Asırlar boyu, rablerine itaat eden ve elçilerini doğrulayan farklı medeniyetler geçse de, onların sonuncusu evvelini

²⁰ *Târîhu Sicistân*, 135-137.

doğrular. Elçi gönderilmeyen bir sürecin ardından, Allah Muhammed'i alemlere bir rahmet olarak kıyametin yaklaşmasına bir işaret, elçilerin sonuncusu ve onları doğrulayıcı olarak göndermiştir. Ona, diğer kitaplara hükmeden ve onları nesh edici olarak Furkan'ı indirmiştir. Nebi de Allah'ın kitabına boyun eğmiş ve düşmanlarına karşı mücadele, dinine davet ve Allah dinini kemale erdirmeye diye ümmetine nasihat etme konusunda buyruğunu yerine getirmiştir. Ona delilini ulaştırmış, davasını üstün kılmış, dünyada geniş imkanlar vermiş, ona şeref ve üstünlük bakımından dilediğini vermiş, sonra yanına almış ve nübüvvet müessesesini sona erdirip vahyi kaldırmıştır. Ümmetine Allah'ın kitabını, yarattıkları hakkındaki vasiyetini bırakmıştır. Onda helali, haramı, sünnetini, farzlarını, muhkemini ve müteşâbihini, itaat edenlerin mükafatını ve isyan edenlerin cezasını ortaya koymuştur. Böyle olunca, Allah'ın nebisinin ardından, Allah dostları ona tutundukları, boyun eğdikleri ve üstün tuttıkları için Allah onları desteklemiştir. Aynı şekilde nebisinin çevresini de ziyadesiyle nimetlere sahip kılmak suretiyle desteklemiştir. Rahmetiyle onların önünü açtığı şey Ebu Bekir'in, Ömer'in ve dünyanın coşkusuna kapılana dek halifeliğinin ilk dönemlerinde Osman'ın hilafetidir. Sonra dünyaya bel bağlamışlar, onu tercih etmişler ve ona yönelmişlerdir. Allah'ın kitabına ve nebisinin sünnetine muhalefet etmişlerdir. Ümmet emniyetten sonra ihtilafa, birlik-beraberlikten sonra tefrikaya düşmüştür. Ne var ki Allah iman edenleri doğru yola iletacaktır. Doğrudan ayrılarak -onun izniyle- ayrılığa düştükleri şeyler için, Allah'ın kitabını boşa harcamaları ve nebisinin sünneti konusunda ihtilafa düşmelerinden dolayı sapkınlığı hak edenler yoldan çıkmıştır. Allah'ın hakkını, dinini ve kitabını tercih edenler doğru yola ulaşmıştır. Onlar kendilerinden önce Allah'ın hidayet verdiği kimselerin yolundan ayrılmamışlar ve bu duruma sabretmişlerdir. Öyle ki bu ümmetin batılı hak ehline galip gelmiş, bunun sonucunda firkalara bölünerek kiminin zorbalığını kimine tattırılmıştır. Rabbin rahmet ettiği hariç bu ayrılık devam edecek, kıyamet kopana dek İslam ve ehli bu noksanlık içerisinde devam edecektir. Bu, (Allah'ın) "Ama asıl vadeleri kıyamet günüdür ve kıyamet günü şüphesiz daha dehşetli ve daha acıdır."²¹ buyurması bakımından bu ümmetin dalalete üzere bir araya toplanması ona vaad edilmiş olandır. Bizi cehalet ve sapkınlıkta öne çıkarmasından ve mücrimler konusunda geride bırakmasından Allah'a sığınırız.

Allah'ın kitabı ve nebisinin sünnetine davet ettiğin mektubun bana ulaşmıştır. Horasan kırsalı ve başka yerlerde vergi görevlileriyle çatışmamdan ve bizden kaynaklanan bu ve başka şeyleri bağışlamandan bahsetmişsin. Mektubunu ve emanını kabul edip itaatin altına girmemiz şartıyla vereceğin emanı ve ihsanın olmak üzere sundukların ve tüm mektupta yazdığın şeyler, bunları anladım. Lakin Allah'ın kitabı, ona çağrılmam ve razı olmama gelince, ben onun belirlediği bir hükümde haddi aşmadım. Dininden bana öğrettiği, katından bir hidayetle yol gösterdiği, kitabının açık seçik, itaatin vacip olduğu ve ona

²¹ el-Kamer 54/46

muhالیf olan başka bir davranışı yaparak ondan sapmamaya gayret edeceğim hükümlerine davet etmemi sağladığı şeyler hususunda bahşettiği lütfâ hamdolsun! Yardım eden ve başarıya ulaştıran Allah'tır! Güç ve kuvvet ancak yüce olan Allah'a aittir! Vergi görevlileriyle olan çatışmama gelince, bu senin mülkünde seni ilgilendiren türden bir tartışma değildir. Benim dünyada böyle bir şeye rağbetim yoktur. Bu konuda terfi ve nam talebim de yoktur. O kimselerin kötü halleri herkese zahir olmakla birlikte ben onlara karşı haddi aşacak bir işe girişmedim. Yönetimi altındaki kimseler konusunda ve kan dökmeyi üstlenme, malların helal kılınması, çirkin işler ve Allah'ın kullarına helal kılmadığı şeyler konusunda, Horasanlı kimselerden, Sicistân, Faris ve Kirmandan sana ulaşanlardan alınan izahattan başkasına sahip olduğunu sanmıyorum. Bu konuyla ilgili açıkladığım şeyler, senin için sözü uzatmaya gerek olmayacak şekilde yeterlidir.

Bana ihsanına, iyi niyetine ve teklifine gelince; Ben dünyanın etkilediği, ona rağbet eden bir kimse ve ahireti hesaba katmaksızın sunduğun dünyalıklar hususunda geçim rahatlığı ve nimetini talep eden bir kimse olsaydım (değerlendirirdim. Ancak) bunları kısmetim ve nasibim kılmasından Allah'ın celaline sığınırım. Zira kaybedenler dinini kendilerini bekleyen dünyaya satanlardır. Oysa o kalıcı değildir ve ateşe götüren faydada hayır, cennete götüren fenalıkta şer yoktur.

Fey ve sadakalara gelince; Müslümanlar iki halifenin ardından atıyye, erzak ve sadakalardan mahrum kalmışlardır. Bunlar amacı dışında alınır ve sahiplerinden başkaları tarafından tasarruf edilir olmuştur. Allah kullarını hesaba çekicidir.

Verdiğin emana ve davet ettiğin itaatine gelince; bir yaratılmışın teminat verme yetkisi var mıdır? Şüphesiz en büyük endişe günü, daha önce iman etmemiş bir kimseye imanının fayda vermeyeceği bir gündür. Binaenaleyh, kendi ölümüne, hayatına ve yeniden dirilmesine gücü yetmeyen kimse nasıl olur da bunlara eman verir? Döneceğin yere bir bak! Sen ne onu yöneten, ne ipoteginde tutan, ne yetkilisi olan ne de biraz da olsa hesaba çekecek olan değilsin. Sen, dünyanın kendisine meyleden ve esiri olmuş hükümdarlara ne yaptığını, nasıl terk edip, yüzüstü, yapayalnız bıraktığını gördün. Bahane ettikleri hiçbir şey onlara fayda sağlamayacaktır. Geriye ise boyunlarına asılacak olan amelleri kalmıştır. Savsakladıkları ameller onlara fayda vermeyeceği için pişman olmuşlardır. Dünyada ahiret ve yoksunluk günü için amel işleme imkanları elden gitmiştir. Onların yoksunluğu "Allah katında savsakladığım şeyden dolayı yazık bana!" diyecek olmalarındandır. Oysa ben Allah'a biat ettim ve onun emriyle hareket etmeye, itaatine çağırmaya, kendimizi tüketene kadar düşmanlarıyla mücadele etmeye söz verdim. Yerine getirilecek olan ahdim, başarılacak olan ahirette varacağım yerdir. Allah "Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim."²² buyurmaktadır. Allah'tan onun kitabından öğrendiklerimizden istifade etmeyi dileriz. Dinlerine nefis-

²² el-Bakara, 1/40.

lerini karıştıran kimseler ve bundan dolayı da Allah'ın ayaklarını kaydığı kimseler olmaktan Allah'a sığınırız. Ondan, gûnahtan korunma ve himaye, bizi nefsimizin veya yarattıklarından başkasının emrine terk etmemesini, bizden takva sahibi ve bağışlanmış olanların iş başına geçmesini dileriz. Rab olarak Allah'ı, din olarak İslam'ı ve Kur'an'la önderlik eden ve hüküm veren nebi olarak Muhammed'i (a.s.) tasdik ettik.²³ "Rabbimiz göklerin ve yerin rabbidir. İlah diye başkasına asla yalvarmayız. Yoksa saçma sapan konuşmuş oluruz."²⁴ "İşte bu benim yolumdur. Ben, ne yaptığımı bilerek Allah'a çağırıyorum; ben ve bana uyanlar (bunu yapıyoruz). Allah'ı ortaklardan tenzih ederim! Ve ben ortak koşanlardan değilim."²⁵ Güç ve kudret ancak yüce olan Allah'a aittir. "Hüküm ancak Allah'ındır. O hakkı anlatır ve O, doğru hüküm verenlerin en hayırlısıdır."²⁶ "Buna rağmen yüz çevirirlerse de ki: "Allah bana yeter, O'ndan başka ilah yoktur, ben yalnız O'na güvenip dayanırım; O, büyük arşın sahibidir."²⁷ Sallallahu alâ Muhammed'in-Nebiyi ve alâ cemii'l-Mürselin."²⁸

Târîhu Sicistân'daki ifadelerle göre, Hamza, bir emire yakışacak şekilde, Hârûn er-Reşid'in elçisine iyi davranmış, güvenliğini garanti etmiş ve cevap mektubu ile onu geri göndermiştir. Mektup, Halifeye, Cürçân'dan Tus'un Nûg beldesine vardığında ulaşmıştır.²⁹

Eser, Hamza'nın tebası tarafından iki lider arasındaki mektuplaşmanın nasıl konu edildiği ve propaganda aracına dönüştürüldüğünü şairin dilinden kayda geçirmiştir. Burada yer alan dizeler Hamza'nın mektubundaki tavrını da özetler mahiyettedir:

Hârûn ve taraftarları
 Bizim batıla karşılık hakka ihanet edeceğimizi mi zannetti?
 Cahil bir kâtipten daha cahil olan
 Mektubunda satırları süsledi
 Alaycı bir oyuncunun işi gibi
 Bir kısmında kaba saba oldu bir kısmında kibar
 Sonu gelmek üzere olan bir mülkûn
 Saltanatını Hamza'ya sunuyor
 Elindeki kalıcı olanı geçici olanla

²³ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebi Davûd*, thk. Şuayb Arnaûd, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, b.y. 2009, 2/685

²⁴ el-Kehf 18/14.

²⁵ Yusuf 12/108.

²⁶ el-En'am 6/57.

²⁷ et-Tevbe, 9/129.

²⁸ *Târîhu Sicistân* 137-139.

²⁹ *Târîhu Sicistân*, 140.

Değiştirecek kimselerden olmadı Hamza
O kendisinden razı olunan imamdır ve
Meyledip eğrileni düzelten
Vaat ettiğinde, vaadine sadıktır
Sözünde durmayan ve kaypak değil³⁰

Târîhu Sicistân'daki bilgiler Hamza'nın elçiyi gönderdikten sonra savaş hazırlıklarına başladığı ve etrafına çoğunluğu bedevî Araplardan olmak üzere çok sayıda bir grup topladığı yönündedir. Aralarında zâhid ve kurrâların da olduğu otuz bin kişilik bir grubun geri dönmeyi göze alarak memleketlerinden savaş için ayrıldıkları ifade edilmektedir. Gruba dahil olanlar, kocanın ölümü halinde ödenmesi gereken mehrin bir kısmını eşlerine teslim etmişler, son vasiyetlerini vermişler, kefenlerini vücutlarına sararak silahlarını kuşanmışlardır.³¹

Hamza'nın ordusu Nişabur yakınlarına vardığında Halifenin vefat ettiği ve ordunun Bağdat'a döndüğü haberini almışlardır. *Târîhu Sicistân*'daki aktarıma göre, Hamza bunu duyduğunda "Allah (ın yardımı) savaşta mü'minlere yetti."³² ayetiyle başlayan bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, bu şartlar altında artık kendilerine Sind, Hint, Çin, Türk, Rum ve Zenc boğazındaki putperestler üzerine akınlar düzenlemenin vacip olduğunu söylemiştir. Daha sonra, onun tebasından elli bin Fâris gruplara ayrılmış, beş yüzer kişiden oluşan grupları Horasan, Sicistân, Fâris ve Kirman'a yönelmiştir. O tebasına, bu grupların zorbalık yaparak zulmetmelerine müsamaha etmemelerini salık vermiştir. Kitap, daha sonra, Hamza'nın uzun bir yolculuğa çıktığından bahsetmektedir. O, Hind'e, deniz üzerinden Serendib'e kadar Sind'e gitmiş, Adem'in (a.s.) kabrini ziyaret etmiş, buradaki kalıntıları görmüş ve buralarda birçok akınlar gerçekleştirmiştir. Yine deniz yönünde hareket ederek Çin'e ulaşmıştır. Buradan da Maçin'e geçmiş ve ardından Türkistan'a varmıştır. Ardından Rum diyarına gitmiş ve tekrar Türkistan'a dönmüştür. Sonra Mekran üzerinden Sicistân'a dönmüştür. Gittiği her yerde gaza yapmıştır.³³

2. Değerlendirme

Hârûn Reşid mektubuna Muhammed'i (a.s) överek başlamış ve kurtuluşa ermenin şartı olarak peygambere itaati vurgulamıştır. Allah peygamberi eliyle ilettiği kitabında müminlerin aralarında ihtilaf

³⁰ Şiir metnindeki farklılıkları karşılaştırmak için bk. *Târîh-i Sistân*, 168-169; *Târîhu Sicistân*, 140-141.

³¹ *Târîhu Sicistân*, 140.

³² el-Ahzâb, 33/25.

³³ *Târîhu Sicistân*, 141.

etmediği farzları, dünya ve ahiret dirliği için ihtiyaç duydukları helalleri, haramları açıkça beyan etmiştir. O, kitabında kendisine olan itaati nebisine itaate bağlamış ve Müminlerin ihtiyaç duyduğu her delili nebisi vasıtasıyla ulaştırmıştır. Hârûn Reşid kurtuluşun kitap ve sünnete uymakla gerçekleşeceğini ifade ettikten sonra Hamza'yı bunlara ve müminlerin emiri olarak kendisine itaate davet etmektedir. Onun ifadelerinden, kendisini nebinin ardından kitap ve sünnetin yürütücü erki olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, kendisine itaati kitap ve sünnete uymanın bir gereği olarak görecektir. Mektubun devamında halife Hamza'yı "müslümanların cemaatine" davet etmektedir. Onun "cemaat" kavramına vurgu yapması, ehl-i sünnetin toplumsal birlik ve beraberliği önemseyen tavrını yansıması açısından değerlidir. Hârûn Reşid müslüman cemaatin lideri olma iddiasıyla, "cemaati" bozarak "ayrılıkçı" tavrı takınan Hamza'yı "doğru" olana davet etmektedir. Halife'nin fey ve ganimetler konusundaki tavrı da dikkat çekicidir. O, Hamza'nın fey ve ganimetler konusundaki eleştirilerini onaylar nitelikte bir tavrı içerisindedir. Hamza ve arkadaşlarının Sicistân'da işledikleri suçların affedildiğini ve onlara eman verildiğini ve halifenin bu hükmünde samimi olduğuna dair birbirini tekrarlayan ifadelerde bulunmaktadır. Hârûn Reşid'in mektuba yansıyan hoşgörülü ve müsamahakar tavrının sebebini anlamak zor değildir. Zira Sicistân'da yıllardır Hamza'nın gücü kırılmamış, bölgedeki vergiler dahi toplanamamıştır.³⁴ Ayrıca halife hasta ve yorgundur. Bu mektubun ardından çok geçmeden vefat edecektir.

Hamza'nın mektubunun henüz başındaki ifadeler Hârûn Reşid'in teklifine vereceği cevabın kodlarını içermektedir. Hamza mektubun selamlama kısmında kendisini "müminlerin emini" olarak sunmaktadır. Böylece o, kendisini her ne kadar tüm müminlerin emiri iddiasında olmasa da, bütün müminlerin güvendiği birisi olarak sunmaktadır. Anlaşılan Hamza, kendisinin "müminlerin emiri" olduğunu iddia eden Hârûn er-Reşid'e, kinayeli bir üslupla, emin biri olmaktan uzak olduğunu söylemektedir. Ayrıca Hârûn Reşid'in mektubunda Hamza'ya selam ifadesi yer alırken, Hamza'nın cevap mektubunda, mektubun muhatabı Hârûn Reşid'e selam yerine, sadece "Allah'ın dostlarına selam olsun!" ifadesi yer almaktadır. Hamza'nın ifadelerinden açıkça anlaşıldığı üzere, o kendisini emirü'l-müminin saymaktadır. Mektuptaki ifadelerden onun Hârûn Reşid'in imametini de meşru görmediği anlaşılmaktadır. Onun bu ifadesi muhatabının hidayet üzere olmadığı iması da içermektedir. Aslında Hamza'nın

³⁴ *Târîhu Sicistân*, 35.

mektubuna böyle bir ima ile başlaması, Hâricilerin muarızlarıyla yazışmalarında genel bir tavır olarak ifade edilebilir.³⁵ Eş'arî, Hamza'nın mektubundaki bu tavrın arka planına dair bazı malumata yer vermektedir. O, Hamziyye'nin Abbasilere karşı takındığı sert tavrı itikadî bir esas olarak kabul ettiklerini, sultana ve onun hükmüne razı olanları öldürmenin caiz olduğunu benimsediklerini belirtmektedir.³⁶ Bu bilgi Hamza'nın uzun süren ayrılıkçı mücadelesinin itikadî zeminine uyan bir düşüncedir. Onun Hârûn er-Reşid'e yazdığı mektuptaki açık sözler yukarıdaki ifadeleri doğrulamaktadır. Bu noktada, Hamziyye mezhebinin de banisi olarak kabul edilen Hamza'nın imamet meselesine bakışı merak konusu olmaktadır. Kaynaklarda onun aynı zamanda iki imamın varlığını caiz gördüğü ifade edilmektedir. Şehristânî, Hamza'nın mensubu olduğu Haricî fırka içerisinde yaşanan ayrılık sonucu böyle bir görüş ortaya attığını aktarmaktadır. Buna göre, Hamza Sicistân'da Hâricilerin merkezlerinden biri olan Ük şehrinde³⁷ ortaya çıkan Hâricî Hüseyin b. el-Rikâd'ın liderliğindeki cemaate mensuptur. Daha sonra, Halef el-Hâricî'nin kader meselesinde farklı düşünmesi sonucu yaşanan liderlik mücadelesinde grup ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılığın ardından, Hamza aynı dönemde iki imamın varlığının caiz olduğu görüşünü ileri sürmüştür.³⁸ Bağdâdî ve İsferyîni ise, Hamziyye'nin 179/795 yılında Beyhesiyye ile yapılan silahlı mücadele sonucu ortaya çıktığını ve bu çarpışma neticesinde Hamza'ya "Emirü'l-Mü'minin" denilmeye başlandığı kaydına yer vermişlerdir.³⁹ Hamza'nın bazı bölgeleri işgal ettikten sonra oralara kadı, ordu komutanı ve muhafız komutanlığı gibi atamalar yaptığı da ifade edilmektedir.⁴⁰ *Târîhu Sicistân*'da Hamza'ya ayrılan başlıkta kendisinden emîr olarak bahsedilmektedir. Buradaki kayda göre, Sicistân Hâricilerinin Halef el-Hâricî'ye karşı ayaklandıkları bir zamanda,

³⁵ Meşhur Hâricî lider Katarî b. el-Fücâe'nın Haccâc ile olan mektubundaki benzer bir ifadesi için bk.: Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/212.

³⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Nuaym Zerzür (Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/89.

³⁷ *Târîhu Sicistân*, 35.

³⁸ Ebu'l-Feth Muhammed b. 'Abdu'l-Kerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl* (b.y.: Muessesetu'l-Halebî, ts.), 1/130.

³⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 76; Şehfûr b. Tâhir İsferyîni, *et-Tebisîr fi'd-dîn ve'temyîzi'l-firkati'n-nâciye ani'l-firaki'l-hâlikîn*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Lübân: Âlimü'l-kütüb, 1983), 56; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed'ü ve't-târîh*, thk. Kôliman Hover (Paris: Ernest Lero, 1899), 103.

⁴⁰ Atadığı kadılardan biri Ebu Yahya Yusuf b. Beşar'dır. O ayrıca ordu komutanı olarak Ceyûye b. Ma'bed, Muhafız komutanı olarak Amr b. Sâid'i atamıştır. Çevresinde Hâricî şairlerden Talha b. Fehd ve Ebü'l-Cürendî gibi isimler de vardı. bk. İsferyîni, *et-Tebisîr fi'd-dîn*, 56.

Hamza hac yolculuğundan yeni dönmüştür. Beraberinde Katarî b. el-Fücâe'nin destekçileri de bulunmaktaydı. Huzayn denen bir şahsın etrafındakiler ve diğer halktan beş bin kişi bir araya toplanmıştı. Bu grubun tamamı Hamza'ya biat etmiştir.⁴¹

Hamza'nın yıllar süren mücadelesi, mektuptaki ifadeleri ve diğer verilerden de anlaşılacağı üzere o, aynı zamanda iki emirin varlığını meşru görmekle birlikte Abbâsî yönetimi özelinde Hârûn er-Reşîd'in emirliğini meşru görmüyordu. Hamza, Hârûn'un kendisini Allah'ın kitabına çağırmasının doğru bir tavır olmadığını söylemektedir. Çünkü kendisi kitabın itaati emrettiği şeylere itaat etmekte, muhalefet etmemesi gerekenlere de muhalefet etmemektedir. Dolayısıyla Hârûn'un böyle bir çağrıya hakkı yoktur. Aksine Hârûn er-Reşîd'i, dünyanın kendisini ele geçirdiği böylece kitaba ve sünnete muhalefet ettiği imasında bulunarak, uyarmaktadır. Hamza açıkça Hârûn'un kendisine eman veremeyeceğini; zira kendisinin bir yaratılmış kuldan başkası olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca Hamza, Hârûn'un Sicistân toprakları üzerinde bir hakkı da olmadığını kanaatindedir. Çünkü mektubunda bölgedeki vergi görevlileri ile yaşadığı çatışmayla ilgili meselede, bölge topraklarının Hârûn'a ait olmamasını gerekçe göstermiştir. Hamza açısından mesele kendi imameti sınırları içerisinde gerçekleşmiş olmalıdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, o Sicistân civarında çeyrek asırdan fazla olan macerasında kendi imametini savunmuştur. Anlaşılan o ki, hakim olduğu sınırlar içerisinde oluşturduğu hiyerarşi çerçevesinde, bölgede yıllarca emir olarak da varlık gösterebilmiştir.

Hârûn er-Reşîd, mektubunda, Hamza'nın Allah'ın kitabına ve Nebi'sinin sünnetine uymasının şartı olarak kendisine itaati şart koşturmaktadır. Hamza'nın Hârûn er-Reşîd'in çağrısına verdiği cevap Hâricî bakış açısının açık örneklerini taşımaktadır. O, mektubuna çok daha geniş bir çerçeveden, Allah'ın Adem'i seçmesine vurgu yaparak başlamaktadır. Allah onun soyundan elçiler seçerek insanlara aynı dini fakat farklı şeriatleri emretmiştir. Hamza'nın konuya Hz. Adem ile giriş yapması tesadüf olmamalıdır. Zira Adem insanların atasıdır. Bir ırka mensubiyeti söz konusu değildir. Buna göre, Hz. Muhammed'in Arap soyuna ve özellikle de Kureyş kabilesine mensubiyetiyle nübüvvet ve dolayısıyla onun ardından imamet müessesesi ile bir bağlantı kurulamaz. Zira nebilerin Hz. Adem'den beri gelişi buna şahitlik etmektedir. Yani Hârûn er-Reşîd'in Arapların asil kabilesi Kureyş'e nisbeti ve Abbasoğulları gibi Hz. Peygamber'in akrabasından oluşu onun

⁴¹ *Târîhu Sicistân*, 130-131.

emirü'l-müminîn oluşuna bir meşruiyyet kazandırmaz. Malum olduğu üzere, Hâricî düşünce imâmet konusunda Kureyş'ten veya ehli beytten olma gibi özel bir şartı kabul etmemektedir.⁴² Hamza öze- linde ise başka bir durum daha söz konusudur. Zira Hamza Arap dahi değildir.⁴³ Zaten Hâricî imamet anlayışında İmamın inanca bağlı kalması ve adaletli davranması dışında bir şart da öne sürülemez.⁴⁴

Hamza mektubunun devamında, Hz. Adem ile başlamak ve son nebiye kadar olan tarihi zikretmekle, farklı nebilerin getirdiği aynı dine yani mesajı getirenlerin ötesinde mesaja da vurgu yapmaktadır. Hz. Muhammed de “nebiler silsilenin sonuncusu olarak en başından beri aynı olan mesajın doğrulayıcısıdır.” Mektubun ilerleyen ifadelerinde peygamber figürü, Allah'ın kitabı Furkân'a boyun eğen, düşmanlarına karşı mücadele edip dinine davet eden ve bunlar karşılığında davası üstün kılınmış, dünyada geniş imkanlar verilmiş ve şerefleendirilmiş bir peygamber olarak sunulmuştur. Hz. Peygamber'den sonra ise “Allah'ın vasiyeti” olan vahiy kesilmiştir. Geriye sadece “helali, haramı, sünnetini, farzlarını, muhkemini ve müteşabihini, itaat edenlerin mükafatını ve isyan edenlerin cezasını ortaya koyan Allah'ın kitabı kalmıştır.” Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Hamza tüm insanlık tarihini tek düzlemde bir vahiy tarihi olarak ele alarak, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e ve onun vefatının ardından sonraki süreci de içine alacak şekilde, muhataplarını “vahye itaat veya isyan” düzlemine eşitlemektedir. Diğer peygamberler gibi Hz. Muhammed de vahye boyun eğip vasiyeti aktarmış ve gitmiştir. “Vahiy kesildikten sonra” sadece “Allah dostları ona tutundukları, boyun eğdikleri ve üstün tuttıkları için Allah onları desteklemiştir.” Hamza'nın yaklaşımında, referans aralığı olarak, sadece vahiy sürecinin kabul edilmesi şeklindeki bir bakış açısı kendini belli etmektedir. Böylece Hamza Hârûn er-Reşîd'e mesaja uymadığı ve temsilcisi olamayacağı imasında bulunmaktadır. Hâricî anlayışın naslara bağlamından kopuk fâsit bir bakış açısıyla yaklaştıkları erken dönemden günümüze kadar dillendirilen bir husustur.⁴⁵ Ancak, burada, Hamza'nın evrensel çerçevede vahiy sürecine bakışına dair yaptığı açıklama Hâricî tarih tasavvuruna dair işaretler de sunmaktadır.

⁴² İmameti kabile aidiyetine bakılmaksızın her ehil müslümanın hakkı olarak gören anlayış, Hâricilik düşüncesinde öne çıksa da, aslında sadece onlar tarafından savunulmamıştır. bk. Mehmed Said Hatiboğlu, “İslâm'da İlk Siyâsi Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII (1978), 162.

⁴³ *Târîhu Sicistân*, 130.

⁴⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 2/26.

⁴⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, 1/116. bk. Sayın Dalkıran, *Hâricilerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*, İstanbul (OSAV Yayınları, 2019)

Buna göre, ilk peygamberden beri değişmeyecek bir şekilde insanlar vahyin ardından, ona tutunan belli sayıda kimseler hariç, yoldan sapmışlardır. Bu durum son nebiden sonraki süreç için de geçerlidir. Zira Hamza, daha sonra, “Allah’ın dostları” ifadesiyle başta Hz. Ebû Bekir’in ve Hz. Ömer’in ve “dünyaya meyledene kadar” Hz. Osman’ın ismini vermektedir. Hz. Osman ve ondan sonrakiler “Allah’ın kitabına ve nebisinin sünnetine muhalefet etmişlerdir.” Bundan sonra “Ümmet emniyetten sonra ihtilafa, birlik-beraberlikten sonra tefrikaya düşmüştür.” Hamza’nın ifadelerinden ilk Hârici argümanının 3/9. Yüzyılın başlarında hâlâ Hâriciler açısından geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Malum olduğu üzere, bu argüman Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’in imametinin ve Hz. Osman’ın ilk altı yılındaki imametini onaylamaktadır. Hz. Osman’ın ve Hz. Ali’nin imametini ise meşru görmemekte ve onları tekfir etmektedir.⁴⁶ Hamza mektuptaki ifadelerinde yukarıdaki bakış açısını devam ettirmektedir. Buna göre, Hz. Osman’ın katline varan süreçte ve sonrasında yaşananlarda, ümmetin dünyaya meyledip Allah’ın kitabına ve sünnete muhalefet eden batıl kısmı maalesef hakkı savunanlara karşı galip gelmişlerdir. Artık müslümanlar parçalanmış, fırkalara bölünmüşlerdir. “Rabbin rahmet ettiği hariç bu ayrılık devam edecek, kıyamet kopana dek İslam ve ehli bu noksanlık içerisinde devam edecektir.” Görüldüğü üzere, Hamza Ehl-i Sünnet’in idealize edişinin tersine artık müslümanların bir birliktelikleri ihtimalinin kalmadığı kanaatindedir.⁴⁷ Artık durum bu şekilde devam edip gidecektir. Bu aşamadan sonra yapılabilecek tek şey vardır. O da biat edilen Allah’ın emriyle hareket etmek, itaatine çağırarak ve kendini tüketene kadar düşmanlarıyla mücadele etmektir. Allah’ın kendisine iman edenden talebi bu olmalıdır ki Hamza “Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size vaad ettiklerimi vereyim.”⁴⁸ ayetine atıfta bulunarak devam etmektedir.

Hamza’nın savunusu hakem meselesine karşı çıkan Muhakki-metü’l-Ülâ’nın yaklaşımı ile birebir uyuşmaktadır. Bu anlayışa göre

⁴⁶ Eş’arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve’htilâfü’l-musallîn*, 1/84, 2/338; Hâricilerin tekfir anlayışlarına dair geniş bilgi için bk. Sayın Dalkıran, “Hâricilerin “El-Emru bi’l-Ma’rûf ve’n-Nehyu ani’l-Münker Anlayışı”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1 (2004), 199-223.

⁴⁷ Ehl-i Sünnet’in cemaat kavramı merkezinde toplumsal bilinci idealize edişinin arka planı için bk. Ümit Toru, *Olgu İle Kurgu Arasında Eş’ari Gelenegin Şülik Algısı* (Ankara: Astana, 2020), 96-122.

⁴⁸ el-Bakara, 1/40.

"Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, kafirlerdir"⁴⁹, "Şayet biri ötekine saldırırsa Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar saldırın tarafla vuruşun"⁵⁰ ayetleri Allah'ın, asilerle savaşmayı emrettiği ve hükme bağladığı emirleridir. "Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar, kafirlerdir" ayeti gereği de, bir mü'minin emredilen hükümden başkasını tercih etme hakkı yoktur. Yapılması gereken, Hamza'nın da mektubunda ifade ettiği gibi, "kendini tüketene kadar" batıla mücadele etmektir.⁵¹ Bu noktada Hâricî anlayışı temsil eden Hamza'nın zihninde korunması gereken bir üst kavram olarak cemaat/toplum kavramının olmadığı görülmektedir. Bu bakış açısı Hamza'dan daha önce yaşamış ve Emevîlerin emrinde Sicistân'da bir müddet görev yapmış başka bir Hâricî olan Sâlim b. Zekvân'ın ifadelerinde de açıkça görülmektedir. Buna göre, dini "cemaat" yani birlik ve beraberlik çerçevesinde anlamak bir hatadır.⁵² Sâlim'e göre, bunun yerine -Hamza'nın mektupta ifade ettiği ile aynı şekilde-, kişi Allah'a verdiği sözü yerine getirerek onun yolunda savaşmalıdır. Ancak bu durumda Allah'ın kendisine vaat ettiği başarıyı hak etmiş olacaktır.⁵³ Ehl-i Sünnet açısından ise, "cemaat" ve "es-sevâdü'l-a'zam" kavramları perspektifinde, müslümanların birlik ve beraberlikleri önem arz etmektedir.⁵⁴ Bununla paralel olarak, Hz. Osman'ın katli ve ardından yaşanan kaosun ardından müslümanlar tekrar bir "cemaat" haline getirmeye çalışılmıştır.⁵⁵ Bu çerçevede, Ehl-i Sünnetin nüvesi olarak ifade edebileceğimiz⁵⁶ "İlk Mürcie"nin, toplumdaki çatışmanın

⁴⁹ el-Maide, 5/47.

⁵⁰ el-Hucurât, 49/9.

⁵¹ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*, 2/337.

⁵² Patricia Crone - Fritz Zimmermann, *The Epistle of Salim İbn Dhakwan* (Oxford University Press, 2001), 124; Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre Bir Hâricî/İbâdî Klasîği*, çev. ve notlar. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 40.

⁵³ Crone- Zimmermann, *The Epistle of Salim İbn Dhakwan*, 52-53.

⁵⁴ "Allah'ın eli cemaatin üzerindedir. Şeytan cemaatten ayrılanla beraber yürür." şeklindeki rivayette ve benzeri rivayetlerde aynı hassasiyete vurgu yapılmaktadır. (bk. Ebu Hatim Muhammed b. Hibbân, *Sahîhü İbn Hibbân*, Muhammed Ali Sönmez ve Halis Aydemir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/320; Ehl-i Sünnet'in toplumsal birlik ve beraberlik adına isyanı yöneticiye isyanı hoş görmemesine dair Ebû Hanife'nin görüşüne dair bk. Said b. Muhammed el-Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, thk. Seyit Bahcivan (Mektebetü'l-Şamile, ts.), 162-164.

⁵⁵ Ümit Toru, *Olgu ile Kurgu Arasında Eş'ari Geleneğin Şiilik Algısı*, 96.

⁵⁶ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kâhire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 38.

bir tarafı olmayarak, taraflar hakkında bir yargıda bulunmamayı tercih etmeleri Hâricilerin tepkisini çekmiştir.⁵⁷ Hâricî bakış açısına göre, gerçek manada ümmet kavramı, sadece salih Müslümanlardan oluşan bir yapıydı. Dolayısıyla onlara göre gerçek mü'minler sadece kendileriydi, muhalifleri ise sadece kafirlerdi.⁵⁸ Hamza b. Edrek'in mektubundaki ifadeleri de Hâricî tasavvurunu onaylar niteliktedir.

Hâricilerin en çok dillendirdikleri meselelerin başında, fey ve ganimetlerin dağıtılmasındaki adaletsizlik olagelmıştır.⁵⁹ Hâriciliğin ilk temsilcileri ve sonrakiler de dahil olmak üzere yönetime olan muhalefetlerini temellendirirken ilk olarak bu konuyu öne sürmüşler, bu sebeple Hz. Osman'ın sünnetten uzaklaştığını ve dünyaya meylettğini iddia etmişlerdir.⁶⁰ Hamza b. Edrek'in de Abbasi erkine eleştirilerinde aynı şekilde fey ve ganimetlerin dağıtılması yer almaktadır. Hamza fey, atıyye, erzak ve sadakaların da Müslümanlara ulaşmadığını, bunların amaçları dışında yerlerde ve hak etmeyen kişilere verildiğini iddia etmektedir. Hârûn er-Reşid'in mektubunda fey ve ganimetlerde Hamza ve cemaatine haklarının verileceği vurgulanmasına rağmen Hamza'nın bu ifadeleri ciddiye almadığı anlaşılmaktadır. Zira mektupta bunun iki sebebi olduğu görülmektedir. Birincisi, Abbasi yönetiminin sadece kendisi ve çevresine değil Sicistân'daki tüm Müslümanlara fey ve ganimetlerden hak ettikleri payı vermediği iddiasıdır. Mektuptaki ifadelere göre, Hz. Osman'dan beri bu adaletsizlik

⁵⁷ İlk Mürcie toplumunda neticede ayrılığı değil birliği referans alıyordu. Onların bu yaklaşımı, Hz. Peygamber'in ardından müslümanların toplum olma bilincini edindiklerinin ilk göstergelerinden biri olarak okunabilir. Onların bu tavrı süreçte "cemaat" kavramı çerçevesinde Ehl-i Sünnet'i de karakterize edecektir. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Ateşyürek, "Toplum Olma Bilincine Yükselişin Bir İfadesi Olarak Mürcie", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 837-868.

⁵⁸ Hatiboğlu, "İslâm'da İlk Siyâsi Kavmiyetçilik", 164; Kutlu da bu çerçevede medeni hayata uyumsuz ve mutlak doğruluk iddiası taşıyan bir anlayış olarak Hâriciliği Tepkisel-kabilevi zihniyet olarak sınıflandırmıştır. Hatta buna örnek olarak da çalışmamızın konusu olan Hamza b. Edrek'in grubunu vermiştir. bk. Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto, 2016), 21-25.

⁵⁹ Özellikle Hz. Osman döneminde fey ve ganimetler konusunda adaletsizlik yapıldığı iddiası Hâriciler tarafından çokça dile getirilmiş olmalı ki Hâriciliğin ortaya çıkışı ile ilgili aktarılan rivayette de ilk Hâricî olarak anılan kişi Hz. Peygamber'i ganimetleri adaletsizce dağıtmakla suçlayacaktır. bk. Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir ed-Dımaşki, *El-Bidâye ve'n-nihâye* (Dımaşk/Beyrut: Daru İbn Kesir, ts.), 7/285.

⁶⁰ Crone - Zimmermann, *The Epistle of Salim İbn Dhakwan*, 78; Ebû Abdullah Muhammed b. Said Kalhâtî, *el-Keşfü ve'l-beyân*, thk. Seyyid İsmail Kaşif (Câmiatü Ayni Şems, 1980), 2/207, 213, 215.

devam etmektedir. İkincisi ise, Hamza'nın Sicistân'ı kendi nüfuzu içerisindeki bir toprak parçası olarak görmesidir. Zira Hârûn er-Reşid'e vergi memurları ile yaşadığı sorunla ilgili açıkça bu konunun kendisini ilgilendirmediğini ifade etmiştir. Hamza'nın Abbasi halifesine karşı bu rahat tavrının arka planında sahip olduğu konjonktürel avantajı yatıyor olsa gerektir. Giriş kısmında da ifade ettiğimiz üzere, Bağdat'ın vergi memurları yıllarca Hamza'nın engellemesi yüzünden vergi gelirlerini toplayıp merkeze götürememişlerdir. Anlaşıldığına göre, Hamza'nın vefatına kadar da vergi akışı olmamıştır. *Târîhu Sicistân* yazarı, Sicistân'ın İslam'dan sonraki vergi geliri hakkında malumat verirken, Sicistân merkezlerinde barışın sağlandığını, burada vergi toplanmaya başladığını ancak kendi döneminde dahi kırsalda Hâricilerin baskısı yüzünden vergilerin toplanamadığını aktarmaktadır.⁶¹

Son olarak, Hamza b. Edrek'in Hâricî karakterini öne çıkarmak adına onun dil üslubunu da kısaca değerlendirmek isabetli olacaktır. Hamza b. Edrek'in mektubundaki akıcı hitabeti, tartışmacı karakteri ve muhalif tavrı tam bir Hâricî karakteri tasvir etmektedir.⁶² Mektubunda ayetlere çokça vurgu yapması, yorum yapmadan ayeti zikretmek suretiyle muhatabını Kur'an ile karşı karşıya bırakması da dikkat çekicidir. Onun Arap olmamasına rağmen kendisinden önceki Hâricî liderlerin dile hakimiyetini aratmaması, bazen yumuşak bazen de sert imaları, duygularını ifade ederken ve bir tespit yaparken Kur'an ayetlerini isabetli bir şekilde kullanması gibi vasıfları güçlü bir şekilde taşıdığı görülmektedir.

Sonuç

Bugünkü Afganistan topraklarına tekabül eden Sicistân bölgesinde yaşamış, yönetici bir ailenin soyundan gelen Hamza b. Edrek'in hayatına ve faaliyetlerine dair malumat kısıtlıdır. Hamza'nın yaşadığı bölgenin merkeze uzak olması, ilgili eserlerde ayrıntılı bilgilerin bulunmamasının temel sebebi olsa gerektir. Bu çerçevede, müellifinin müelliflerinin Sicistân civarından olduğu anlaşılan *Târîhu Sicistân* isimli eserdeki malumatın değerli bilgiler içerdiği anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, Hamza'nın ölüm tarihinin netlik kazanmasıdır. Eserdeki bilgiler diğer klasiklerle karşılaştırıldığında onun vefatının 213 yılı olduğu netlik kazanmaktadır. Eserin anlatımına göre o, Çin sınırına kadar giderek birçok yerlerde gazalar yapmış, Sicistân'ın ulu emirlerinden birisidir. Eserdeki malumat onun vefatından sonraki sürece de ışık tutmaktadır. Eserin çalışmaya asıl katkısı, Hârûn er-Reşid ile Hamza'nın mektuplaşmasını bize aktarıyor olmasıdır.

⁶¹ *Târîhu Sicistân*, 35.

⁶² Örnek hitabetler için bkz: Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 2/83-84, 86-88.

Hâriciliğin kendi kaynaklarının azlığı düşünüldüğünde bu durumun önemi daha da öne çıkacaktır. Hamza'nın mektubu Hârûn er-Reşid'in mektubuna cevaben yazılmıştır. Hârûn er-Reşid'in mektubu Hamza'yı ikna için kaleme alınmıştır. O bunu temellendirirken, Allah'ın kitabına ve nebinin sünnetine itaatin hilafet makamı ile ilişkisi üzerinden hareket etmektedir. Buna göre, Allah'ın kitabında müslümanların bir ihtilaf içerisinde olmadıkları açık emirler vardır. Bunlardan birisi de nebiye itaat etmektir. Ona itaat eden Allah'a itaat etmiş demektir. Bunun sağlanması için ise kitap ve sünnete çağırın Müminlerin emirine de itaat gerekli olmaktadır. Halifenin mektubundaki ifadeleri onun kendisini nübüvvetin mirasının sahibi olarak gördüğünü göstermektedir. Nitekim, malum olduğu üzere, kendisinden sonraki halife Me'mûn da kendisini bu konuda sorumlu hissetmiş ve bu "yetkisini" kullanarak "dini ikame" için halku'l-Kur'an mihnesini uygulamıştır. Ancak Hamza'nın cevap mektubunda böyle bir statünün açıktan reddedildiği görülmektedir. Hamza'ya göre Hârûn er-Reşid'in durumu, nübüvvet mirasını taşımak bir kenara, Hz. Osman'ın ikinci döneminden itibaren adaletten sapan ve dünyaya meyleden yöneticilerin durumları ile aynıdır. Hamza'nın mektubundaki savununun temelinde, referans aralığı olarak, Allah'ın kitabı, nebinin sünnetini yürütme yetkisine sahip tüm müminleri temsil eden bir mirasın devamından söz edilemez. Bu anlayışa göre, Allah'ın "vasiyeti" vahyin kesilmesi ile bitmiştir. Bu vasiyette müslümanların ihtiyaç duyduğu eksiksiz bir şekilde yer almaktadır. Artık geriye bu vasiyete uyması gereken eşit statüde kullar kalmıştır. Hamza'nın bu savunusu, mektubundaki diğer ifadelerle tutarlılık içermektedir. Zira o müslümanlar arasında fitnenin ortaya çıktığı, dünyaya meyledenlerin Allah'ın dostlarına galip geldiği görüşündedir. Dolayısıyla, Halife'nin daveti bir anlam ifade etmemektedir.

Hamza'nın ifadelerinden müslümanların birliği ve beraberliği gibi durumu da öncelemediği anlaşılmaktadır. Ona göre bitmeyen bir fitne dönemi başlamıştır. Bu yüzden, Hâricî düşünceyle paralel olarak o, fitne durumunda Allah'ın emrini yerine getirmek ve ölene kadar da bundan vazgeçmeme davranışını başarının anahtarı olarak sunmaktadır. Hamza'nın bu düşüncesi, Hâricî zihnindeki tarih tasavvuru ile de bağlantılı olmalıdır. Bu tasavvura göre, kıyametin arifesinde kaostan başka bir ihtimal bulunmamaktadır.

Hamza'nın gündemindeki hususlardan birisinin de fey ve ganimetler olduğu anlaşılmaktadır. Anlaşılan, 3/8. Asrın başlarına gelindiğinde, Hâriciliğin ortaya çıkışındaki gündemlerden biri olan fey ve ganimetlerin adaletsiz dağılımı meselesi hâlâ Horasan Hâricilerinin gündemini meşgul etmeye devam etmektedir. Ayrıca Hamza'nın Abbasi halifesine karşı tutumundaki sert muhalif tavrın itikadi boyutta

oluşu ve mektubunda bunun zeminin açıkça ifadelendirdiği anlaşıl-
maktadır. Bu, Hamziyye'nin sultana isyan etmenin itikadi bir gerek-
lilik oluşuna dair aktarımları da doğrular niteliktedir. Yine Ham-
ziyye'ye göre aynı anda iki imamın varlığının caiz olduğu görüşünü
teyid edecek bilgilere ulaşıldığı görülmektedir.

Kaynakça

- Ateşyürek, Ahmet. "Toplum Olma Bilincine Yükselişin Bir İfadesi Olarak Mürcie". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 50 (2021), 837-868.
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977.
- Beyhakî, Ebû'l-Hasen Zahirüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed. *Târîhu Beyhak*. Dımaşk: y.y., 1425/2004.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 2003.
- Daftary, Farhad. "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler". çev. Mehmet Atalan. *Kelam Araştırmaları* 4/2 (2006), 139-158.
- Dalkıran, Sayın. "Hâricilerin "El-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker Anlayışı", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3/1 (2004), 199-223.
- Dalkıran, Sayın. *Hâricilerden Günümüze Ötekileştirme ve Şiddet*. İstanbul: OSAV Yayınları, 2019.
- Ebû Dâvûd. *Sünen-i Ebi Davûd*. thk. Şuayb Arnaûd, Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, b.y., 2009.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfû'l-musallîn*. thk. Nuaym Zerzûr. Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. *Zeynü'l-Ahbâr*. çev. Affaf es-Seyyid Zeydan. Kahire: Meclisü'l-A'lâ lissekâfe, 2006.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "İslâm'da İlk Siyâsî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşliliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXIII (1978), 121-213.
- İbn Cerîr Taberî. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Maârif, 1967.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-târîh*. Beyrut : Dâru Sadır, 1979.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddin İsmail b. Ömer Ed-Dımaşki. *El-Bidâye ve'n-nihâye*. 11 Cilt. Dımaşk/Beyrut: Daru İbn Kesir, ts.

- İbn Küteybe, Ebû Muhammed. *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyye el-Âmme lil-Kütüb, 1992.
- İsferâyîni, Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-firkati'n-nâciye ani'l-fırakı'l-hâlikîn*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Lübnân: Âlimü'l-kütüb, 1983.
- Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Said. *el-Keşfü ve'l-beyân*. thk. Seyyide İsmail Kâşif. Câmiatü Ayni Şems, 1980.
- Kapanşahîni, Muhittin. "Hârûn Reşid Dönemi İsyânları". *Bilimname* 22 (2012), 35-59.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto, 2016.
- Makdisî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kâhire: Mektebetü Medbûli, 1991.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed'ü ve't-târîh*. thk. Köliman Hover. 6 Cilt. Paris: Ernest Lero, 1899.
- Öz, Mustafa. "Acârîde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/318-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Patricia Crone - Fritz Zimmermann. *The Epistle of Salim İbn Dhakwan*. Oxford University Press, 2001.
- Sâlim b. Zekvân. *es-Sîre Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*. çev. ve notlar. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3 Cilt. Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Târîh-i Sistân*. thk. Melik eş-Şuara Behar. Tahran: Kelalei Hâver, 1896.
- Târîhu Sicistân*. çev. Mahmud Abdülkerim Ali. Kahire: Meclisü'l-A'lâ es-Sekâfe, 2006.
- Toru, Ümit. *Olgu İle Kurgu Arasında Eş'ari Geleneğin Şiilik Algısı*. Ankara: Astana, 2020.
- Üstüvâî, Said b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-İ'tikâd*. thk. Seyit Bahcivan. Mektebetü'-Şamile, ts.
- Öntürk, Vural. *Târîh-i Sistân*. İstanbul: Ayışığıkitapları Yayınları, 2018.
- Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer. *Kitâbü'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Yöner, Ahmet. "Hâricîlerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:2 (2011), 171-197.

Extended Summary

The emergence of Khārijism in early Islam represents a sect that rejected mainstream political authority, establishing its alternative leadership despite the opposition from the Umayyad and Abbasid states. This resilience was largely due to its influential leaders, beginning with Nāfi' b. al-Azraq (d. 65/685), founder of the Azāriqa, and the renowned Qaṭarī b. al-Fujā'a (d. 78/697), who resisted Umayyad forces in Sijistān for nearly two decades. Another key figure among the Sijistān Khārijīs was Ḥamza b. Adrak, who, despite his mawla status, maintained an independent administration in the region for a quarter-century. However, information regarding Ḥamza's ideology and life is limited.

Ḥamza b. Adrak is characterized in historical and sectarian texts as a violent figure, notorious for indiscriminate massacres, including against children, and for anathematizing other Khārijī factions. However, the anonymous *Tārīkh Sijistān* presents a more nuanced portrayal. Here, Ḥamza is depicted as a noble leader who abstained from raids in cities where God's name was revered, freed locals from Abbasid taxation, founded the city of Gardēz, and initiated campaigns to uphold divine principles. His followers praised him as a righteous emir who organized expeditions from the Chinese border to India, and even an account called *Maghāzī Ḥamza* was attributed to his efforts. While his Arabic skills were notable, his death date remains ambiguous, with sources offering conflicting dates.

Notably, *Tārīkh Sijistān* asserts that Ḥamza died on 28 August 828 (213), challenging previous accounts suggesting an earlier death. His demise led the Hamziyya Khārijīs to eventually elect Abū 'Awf b. 'Abd al-Raḥmān b. Bazī as his successor after a brief period of leaderlessness. Ḥamza's death timeline aligns with broader accounts, which cite his prolonged insurgency against the Abbasid authorities, surviving confrontations with 'Alī b. 'Īsā b. Māhān (195/811) and subsequently withdrawing to Qābil before his final defeat by Ṭalḥa b. Ṭāhir. Despite his demise, Ḥamza's political and military influence persisted across Sijistān, shaping the socio-political landscape well into the early Abbasid period.

One significant historical artifact is the correspondence between Ḥamza b. Adrak and the Abbasid caliph Hārūn al-Rashīd. This exchange, preserved uniquely in *Tārīkh Sijistān*, provides rare insights into Khārijī doctrine and reflects Ḥamza's ideological stance. In his letter, Hārūn emphasizes obedience to the Prophet Muḥammad and asserts that unity under the caliphate is essential for the umma's success. By inviting Ḥamza to rejoin the "Muslim community," Hārūn

appeals to the Khārijī leader's allegiance to Qur'anic principles of unity and justice. However, Ḥamza dismisses the caliph's entreaty, affirming his role as "Amīn al-Mu'minīn" (the trusted of the believers), a subtle rejection of Hārūn's legitimacy. Through pointed allusions, Ḥamza implies Hārūn's departure from true Islamic governance, contrasting the Abbasid caliph's worldly inclinations with Khārijī ideals.

In his reply, Ḥamza contextualizes his opposition within the broader Khārijī critique of the Abbasid regime, particularly condemning its handling of tax (*fay*) and spoils of war (*ghanīma*). Despite Hārūn's assurances of fairness, Ḥamza argues that such resources are misused by Abbasid authorities. Citing grievances over unpaid tax allocations to Sijistān, he questions the caliph's right to levy taxes from his domain, underscoring his autonomy from Abbasid jurisdiction. His rhetorical challenge illustrates his claim to legitimate authority over Sijistān and highlights his role as an independent emir.

Ḥamza's ideological stance echoes early Khārijī doctrine, especially regarding the caliphate and the rejection of hereditary leadership. Unlike Sunni doctrines that prioritize unity, Khārijīs viewed the *umma* not as a cohesive community but as a group united solely by adherence to divine law. The phrase "Allah's friends," referenced by Ḥamza, invokes early companions like Abū Bakr and 'Umar, whose leadership he considered divinely endorsed. Conversely, 'Uthmān and 'Alī are seen as having deviated from Islamic ideals, causing divisions within the Muslim community.

Another significant point in Ḥamza's theological discourse is his perspective on the universality of prophethood. He challenges the notion that Quraysh lineage confers any authority on the Abbasid caliphate, implying that divine guidance from Adam to Muḥammad remained accessible to all believers. This egalitarian stance aligns with Khārijī theology, which denies any intrinsic legitimacy to leadership based on lineage or tribal affiliation. As a non-Arab leader, Ḥamza's position reflects the Khārijī ideal of merit-based leadership, underscoring adherence to divine commands as the sole qualification for governance.

Ḥamza's theological arguments also reinforce the notion of perpetual dissent, a defining feature of Khārijī thought. His repeated invocation of Qur'anic verses in his letter underscores his commitment to opposing any authority deemed un-Islamic. Rejecting the central Sunni concept of *ṣawād al-aẓam* (the majority consensus), Ḥamza asserts that true unity is unattainable in a corrupt world and that individual adherence to God's commands supersedes societal unity.

His opposition to the Abbasid caliphate reflects a broader Khārijī stance that advocates resistance against any ruler who deviates from divine guidance.

In summary, Ḥamza b. Adrak's resistance in Sijistān highlights the ideological and practical challenges faced by the Abbasids in peripheral regions. His portrayal in *Tārīkh Sijistān* offers an alternative narrative that transcends typical sectarian accounts, presenting him as both a feared rebel and a pious emir committed to divine principles.